

UOT: 821(=512.1)

Şəbnəm Məmmədova*

AZƏRBAYCAN VƏ QARAQALPAQ FOLKLORU HƏR İKİ XALQIN YAZILI ƏDƏBİYYATININ QAYNAĞI KİMİ

Açar sözlər: folklor, yazılı ədəbiyyat, örnək, təsir, Azərbaycan, qaraqalpaq, qəhrəman, obraz

Key words: folklore, written literature, example, influence, Azerbaijan, Garagalpag, hero, image

Ключевые слова: фольклор, письменная литература, образец, влияние, Азербайджан, каракалпак, герой, образ

Yazılı ədəbiyyatın araya-ərsəyə gəlməsində folklor nümunələrinin rolu əvəzsizdir. Çünki folklor hər bir xalqın bədii düşüncəsinin ilkin qaynağı olub, onun mədəni-mənəvi həyatında, inkişafında bütün zaman kəsiklərində mühüm yer tutmuşdur. Bu baxımdan qədim tarixi, etnik-millî keçmiş, adət-ənənələri olan türk xalqlarının mədəni-mənəvi düşüncəsinin, həyat fəlsəfəsinin, dünya baxışlarının zənginləşməsində folklor örnəklərinin mövqeyi də danılmazdır. Eyni köklərə malik türk xalqları müxtəlif ictimai-siyasi, tarixi proseslər nəticəsində yer üzünün çeşidli regionlarında məskunlaşmaqla, yaşadıqları ərazilərdə öz folklor örnəklərini yaratmış və inkişaf etdirmişlər. Bu kontekstdə Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının folklor örnəklərinin yazılı ədəbiyyata təsiri məsələlərini də öyrənmək yetərincə önəmlidir. Düzdür, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının tarixi kökləri qaraqalpaq xalqının yazılı ədəbiyyatına nisbətən çox qədimdir və bu yazılı örnəklərin sorağı VII əsrə gedib çıxmaqla, özünü “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər dastanlarda əks etdirir. Eyni zamanda bu, yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi nəinki Azərbaycan xalqının, həm də digər türk xalqlarının, o cümlədən qaraqalpaqların da milli örnəyi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin yazılı, müəllifli ədəbiyyatdan söhbət getdikdə biz Azərbaycanda X-XI əsrlərdən başlayaraq yaranmış yüksək bədii nümunələrdən danışa bilirik. M.Şəhəvat, Əbül Abbas Əl-Əmə, Q.Təbrizi, X.Təbrizi, F.Şirvani, M.Beyləqani, X.Şirvani və başqalarının yaratdıqları mühüm örnəklər bunun təsdiqidir [1, s.182-598].

Sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı kifayət qədər intensiv yaradılır. Ş.Ərdəbili, Ə.Marağayi, H.Naxçıvani, S.Savəci (XIII-XIV əsrlər) keyli bədii nümunələr ortaya qoyur, ədəbiyyatın inkişafına öz töhfələrini verirlər. Eyni zamanda XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan epik şeirində “Yusif və Züleyxa” mövzusu Q.Əli, M.Zərur, S.Fəqi və başqalarının yaradıcılığında inkişaf etdirilir. “Dastani-Əhməd Hərami”, “Mehri və Vəfa” poema – məsnəviləri ortaya çıxır, folklor süjetlərindən rişət alıb işlənir. Bunlar birbaşa folklorun, epik folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata, müəllifli ədəbiyyata təsirini əks etdirməkdədir [2, s.8-61].

Azərbaycan yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığı işimizin konkret və birbaşa məqsədi olmadığından biz bu nümunələri yaradan müəlliflərin adlarının sadalanması üzərində dayanmaq fikrində deyilik. Dediklərimizi folklorun və yazılı ədəbiyyatın bizim və qaraqalpaqların etnik tarixində həm ayrı-ayrılıqda, həm də onların paralel şəkildə birincinin ikinciyə uzun zaman kəsiyində təsirini illüstrasiya etmək məqsədi ilə qeyd edirik.

Qaraqalpaq folkloruna və ədəbiyyatına gəldikdə, məsələ burada bir qədər başqa cürdür. Belə ki, qaraqalpaqların tarix boyu milli taleyi elə gətirmişdir ki, onlar uzun əsrlər ərzində Orta Asiya, Özbəkistan, Qazaxıstan, Volqaboyu, Sibir, Astraxan və digər ərazilərə səpələnmiş, min bir məhr-

* Folklor İnstitutu. E-mail: shebnem.memmedova1981@mail.ru

miyyətlərə düçar olmuş, buna görə də xalqın mədəni-estetik təfəkkür məhsulları yalnız folklor örnəklərinin köməyi ilə əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürülmüşdür. XVIII əsrin sonuncu rübünə qədər burada, demək olar ki, müəllifli yazılı ədəbiyyat nümunələrinə rast gəlinmir.

Eyni zamanda bunu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan türklərində olduğu kimi qaraqalpaq türklərinin də olduqca zəngin və rəngarəng folklor nümunələri mövcuddur. Bu xalqların folklor nümunələrinin təkə ad, janr və şəkillərinin sadalanması olduqca böyük vaxt aparardı. Eyni zamanda onu da söyləməliyik ki, qaraqalpaqların son dərəcə rəngarəng folklor janrları – mifik hekayələr, əfsanələr, nəğmələr, atalar sözü, zərbi məsəllər, tapmacalar, nağıllar, epik-lirik dastanlar və s. maraqla qarşılanmışdır. Bu folklor nümunələrinin janr baxımından təhlili və onların yazılı ədəbiyyatda material kimi istifadə edilməsi də kifayət qədər maraqlıdır [3, s.105-198].

Janrından asılı olmayaraq, həm Azərbaycan, həm də qaraqalpaq folklor nümunələrinin Azərbaycan və qaraqalpaq yazıçılarının, şairlərinin, dramaturqlarının yaradıcılığına təsirini öyrənmək gərəkli işdir. Azərbaycan ədiblərinin uzun zaman kəsiyində ərəb, fars, hind və türk folklorundan qidalanaraq əsərlər yazdıqları kimi, qaraqalpaq ədibləri də türk, ərəb və digər xalqların folklor nümunələrindən yaradıcı şəkildə istifadə etməklə, öz bədii nümunələrini yaratmışlar.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan folkloru və qaraqalpaq folkloru yetərinə yayılmış və inkişaf etmişdir. Azərbaycan folklor janrlarının, xüsusən (epik janrların) ortaya gəlməsi bu və ya digər şəxslərin adı ilə bağlı olan tarixi qəhrəmanlarla və obrazlarla, yaxud aşıqların adı ilə bağlı olub (“Koroğlu”, “Şəhriyar və Sənubər”, “Abbas və Gülgəz”, “Aşıq Qərib”, “Şah İsmayıl”, “Əsli və Kərəm”, “Valeh və Zərnigar”, “Novruz və Qəndab”) [2, s.88-96] onlarda öz əksini tapdığı kimi, qaraqalpaqlarda bunlar jıraulardan, baksıların (“Koblan”, “Alpamis”, “Qırx qız”, “Jazgələn”, “Maspatşa”, “Şirin-Şəkər”, “Hacı Girey”, “Yer Zıuar”, “Cahanşah”, “Səlimcan”, “Hətəmtay”, “Şəhriyar”, “Canadil”, “Güldürsun haqqında rəvayət”, “Baltakey batır” və s.) adı ilə bağlı olub, bu və ya digər şəkildə tarixilə əlaqələnilib adlarını çəkdiyimiz dastanların məzmununda yer almışdır [4, s.179].

Tarixi məxəzlərdən epik dastan nümunələrinə daxil olmuş mövzu və motivlərin bir sırası (bəzən isə əksəriyyəti) bir müddət şifahi şəkildə dildən-dilə, ağızdan-ağıza, nəsildən-nəslə, əsrlərdən-əslərə keçsə də, sonralar onlar həm də hər iki xalqın şair və yazıçıları tərəfindən yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi ortaya qoyulmuş, yazılı ədəbiyyatın inkişafında nəzərə çarpacaq rol oynamışdır. Həm Azərbaycan, həm də qaraqalpaq folklorşünaslığında və ədəbiyyatşünaslığında folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata təsiri məsələsi xeyli cəhətdən öyrənilmişdir. Təkcə bunu deyək ki, son illərdə Azərbaycanda bu yöndə çoxsaylı tədqiqat işləri aparılmışdır ki, həmin tədqiqat işlərində folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata təsiri araşdırılmışdır [5, s.325; 6, s.18-29].

Folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata təsiri problemi bu nümunələrin milli ədəbi düşüncənin qaynağı kimi Azərbaycan və qaraqalpaq xalqının ədəbi düşüncəsinin inkişaf tarixindəki təsirinin üzə çıxarılması baxımından səciyyələndirilməsi faydalıdır. Məsələ həm də onunla səciyyəvidir ki, folklor janrlarının yazılı ədəbiyyat nümunələrinə təsiri həm şifahi örnəklər, həm də yazılı örnəklər üzərində aparıldıqda maraqlı görünür. Folklor janrlarının və motivlərinin yazılı ədəbiyyata təsiri eyni zamanda həm də onunla maraqlıdır ki, bu nümunələr Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının milli yaddaşında yer almış elementləri arxaik çağdan başlamaqla, bütün tarix boyunca hər iki xalqın mövcud ruhunun dirçəldilməsinə və onu kamilləşdirilməsinə təkan verir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda şifahi və yazılı ədəbiyyatın əlaqələri daha da möhkəmlənirdi. Bu əlaqələr XVIII əsr Azərbaycan şairi Məhcur Şirvaninin “Qisseyi Şirzad” poemasında, “Kitabi-Dədə Qorqud”un orta əsrlər poeziyasına təsiri müstəvisində daha çox nəzərə çarpırdı. Həmin proses qaraqalpaq ədəbiyyatında isə bir qədər sonralar, əsasən XIX-XX əsrlər şair və yazıçılarının əsrlərində daha çox yer alır. Onların sırasında Hacıniyazın (“Qərib Aşıq”), Berdağın (“Axmaq paşa”, “Yernəzər bəy”, “Yedige”, “Amangəldi”, “Aydost baba”), H.Begimovun (“Qərib Aşıq”), A.Öteповun (“Alpamis”), D.Nazbergenovun (“Yerbay-batır”), T.Kaipbergenovun (“Qaraqalpaqlar haqqında dastan”, “Mamanbiy əfsanəsi”, “Yernəzər Alagöz”, “Qaraqalpaqnamə”, “Qaraqalpaq qızı”) və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Folklor nümunələrinin Azərbaycan yazılı ədəbiyyatına təsirindən danışdıqda, Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” poeməsindən tutmuş Ə.Təbrizinin “Mehr və Müştəri”, “Dastani-Əhməd Hərami” və s. ilə yanaşı, XX əsrdə bir sıra Azərbaycan yazıçılarının “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinin Ə.Dəmirçizadənin, M.Rzaquluzadənin, Ə.Muşğanlının və başqalarının əsərlərinə təsirindən danışmaq olar [6, s.18-29].

Y.Babayev haqlı olaraq göstərir ki, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan folklorunun gur, əhatəli və vüsətli inkişafı öz növbəsində yazılı ədəbiyyatın da inkişaf spesifikasına bu və ya digər dərəcədə sirayət edir, təsir göstərirdi. Bu təsir özünü istər şəkil, forma, istər obraz, süjet, ideya, məzmun, dil-üslub əlamətlərində, hətta məcazlar sistemində təzahür etdirirdi [2, s.593]. Odur ki, təhlilə cəlb etdiyimiz yazılı ədəbiyyatların inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdə, onların şifahi xalq yaradıcılığı janrlarından necə rahatlıqla bəhrələndiyini və folklor nümunələrini uğurla tətbiq etdiyini görmək olur. Klassik ədəbiyyatda həmin ənənə Xətai ilə başlayıb XVI əsrdə Əmani ilə, bir qədər sonra Q.Təbrizi yaradıcılığında davam etdirilirdisə, XVIII əsrdə folklor janrlarının Vaqif, Vidadi və digər yazılı ədəbiyyat nümayəndələrimizin yaradıcılığına necə təsir etməsi (bayatı, qoşma, təcnis, gəraylı) prosesin gücləndiyini və getdikcə qəzəlin öz yerini qoşmaya verdiyini göstərir.

Qaraqalpaqların yazılı ədəbiyyatında folklor nümunələrinin izlərindən danışdıqda, biz ünlü şair böyük klassik Berdağın (Berdimurad Karqabay oğlunun) XIX əsrin 80-ci illərində öz süjetini bir xalq nağılından almış “Axmaq paşa” poeməsindən söhbət açə bilərik. Bədii baxımdan Berdağın ən mükəmməl əsərlərindən olan bu poemanın süjeti mürəkkəbdır, onda bir neçə xətt və istiqamətlərin haçalanması mövcuddur. Poema qəddar xanın ölümü ilə başlayır, onun varisi olan oğlu isə ondan daha qəddar hökmdar kimi təsvir olunur. Bu xanın adı Axmaq paşa imiş. O, balıqçı qızı Gülimlə evlənilib, ondan oğul doğulmasını arzulayır [3, s.233]. Xanın arzularının əksinə Gülimin qızı olur. Ona Gülzar adı qoyulur. Axmaq paşa qara camaata, sadə insanlara, rəiyyəyə nifrət etdiyindən Gülzarı da yeraltı sarayda saxlayır. İllər keçir, Gülzar böyüyür. Öz atasının qəddarlığından xəbər tutan qız Axmaq paşa ilə görüşmək istəyir. Gülzarı görən Axmaq paşa öz qızına vurulur. Qız onun bu istəyini rədd etdikdə Axmaq paşa itlərin onun üstünə qışqırılmasını əmr edir. İtlərsə qıza toxunmur. Əvəzində itlərdə nitq yaranır, onlar öz doğma qızı ilə evlənmək istəyən xanı lənətləyirlər.

Xan Gülzarı yenidən zindana atdırır, onu xeyli döydükdən sonra meşəyə aparırlar. Burada o, cigitlərin köməyi ilə edamdan qurtulur. Əvəzində Gülzar necəsə özü xan sarayına gəlib, doğma atasını öldürür. Folklor süjetindən ustalıqla yararlanan Berdağ poemada xanların xarakterik xüsusiyyətlərini ustalıqla təsvir etməyə, bu folklor süjetinin yazılı ədəbiyyata gətirilməsinə müvəffəq olmuşdur:

*Hakim olub qanadlanır,
Hakimlikdən sərxoşlanır,
Bizim xanın ehtirası-
Güllə kimi deşər daşı!*

*Azyaşlıya meyil salır,
Yeniyetməni tora salır,
Qızlar bunlara dözməyib –
Bədbəxt olur, xəstə olur.*

*Bundan da pis qara gün var?!
Ədalətdən yana nə var?!
Hisslərinə güc gələn xan –
İnsanlara verməz aman [3, s.234].*

Berdağ adına Qaraqalpaq Dövlət Universitetinin professoru Kurbanbay Jərimbətov XIX əsr qaraqalpaq lirikasının janr xüsusiyyətlərini və inkişaf tarixini öz monoqrafik araşdırmasında nəzər-

dən keçirərkən qaraqalpaq terme-tolqaularının yazılı nümunələrə təsirindən danışmaqda, həmin termelərdə nağıllar, ağıl-nəsihət, didaktik məzmunlu əsərlərin önəmini də ön plana çəkir. Onu da yada salmaq ki, tolqaular qaraqalpaq, qazax, qırğız və digər türk xalqlarının yazılı ədəbiyyatının uzun zaman kəsiyində mənbəyi kimi çıxış etmişdir. Əski dövrlərdən mövcud olan bu folklor janrı XIX əsrdə yazılı poeziya nümunələrinin, o cümlədən daha monumental janrların meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Problemi həm də qazax və noğay ədəbiyyatı ilə ilgili müstəvidə öyrənməyin maraqlı olduğunu K.Jərimətov misal gətirməklə, onu da təsdiqləyir ki, görkəmli qazax yazıçısı və alimi Muxtar Maqauninin lirikasında tolqaulardan daha intensiv qaynaq kimi istifadə edildiyi görünməkdədir [7, s.18-19].

Beləliklə, Azərbaycan və qaraqalpaq yazılı ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafından danışmaq, onun formalaşmasını izlədikdə hər iki xalqın bədii nümunələrinə folklor janrlarının təsiri yetərincə əks olunmaqdadır. Odur ki, biz gələcəkdə də hər iki ədəbiyyatda da folklorun qazandığı mövqeyi incələməyə çalışacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. VI c., 2 c. Bakı, "Elm", 2007.
2. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi XIII-XVIII əsrlər. Təkrar nəşr. Bakı, "Elm və təhsil", 2018.
3. Məmmədov-Tağısoy N. Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Bakı, "Elm və təhsil", 2015.
4. Максетов К.М. Каракалпакский эпос. Ташкент, "ФАН", 1979.
5. Xəlilov N. Aşıq yaradıcılığı və yazılı poeziya. Bakı, "Elm", 2012.
6. İsmayılova Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Filol. üzrə. elm. dokt. avtoreferatı. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2013.
7. Жəримбетов Курбанбай. XIX əsир каракалпак лирикасынын жанрлык кəсийтлери хэм раужланыу тарийхы, "Нөкис", "Билим", 2004.

AZERBAIJANI AND GARAGALPAG FOLKLORE AS A SOURCE OF WRITTEN LITERATURE IN BOTH NATIONS

SUMMARY

In the article it is said about the influence of numerous Azerbaijani folklore samples on the author's (written) literature. If this process in Azerbaijani literature takes its beginning from the X-XI centuries, then in Garagalpag literature it begins from the XIX century and develops up to nowadays. The investigation of this problem on the material of folk motives provides the fertile opportunities for subsequent analyzes of this topic. If in Azerbaijani literature the eposes such as "Koroglu", "Shahriyar and Sanubar", "Abbas and Gulgaz", "Ashug Garib", "Shah Ismail", "Valeh and Zarnigar", "Novruz and Gandab" contributed to its writing, then in Garagalpags "Koblan", "Alpamis", "Kirk kiz", "Jazkelen", "Maspatsha", "Er Ziuar", "Semitjan", "Tradition of Gyuldursun", "Baltakey batir", etc. Many motifs and themes of folklore, falling into the written texts, contributed to the significant enrichment of written literature in the culture of both nations.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ И КАРАКАЛПАКСКИЙ ФОЛЬКЛОР КАК ИСТОЧНИК ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ У ОБОИХ НАРОДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о влиянии многочисленных азербайджанских образцов фольклора на авторскую (письменную) литературу. Если этот процесс в азербайджанской литературе берет свое начало с X-XI вв., то в каракалпакской литературе – с XIX и развивается вплоть до наших дней. Исследование этой проблемы на материале фольклорных мотивов дает благодатные возможности для последующих анализов этой темы. Если в азербайджанской литературе ее письменному развитию способствовали дастаны "Кероглу", "Шахрияр и Санубар", "Аббас и Гюльгяз", "Ашык Гериб", "Шах Исмаил", "Валех и Зарнигар", "Новруз и Гандаб", то у каракалпаков "Коблан", "Алпамыс", "Кырк кыз", "Жазкелен", "Маспатша", "Ер Зиуар", "Семитджан", "Предавание о Гюлдурсуне", "Балтакей батыр" и др. Многие мотивы и темы фольклора, попадая в письменную почву, способствовали значительному обогащению письменной литературы в культуре обоих народов.